УДК 82.091

АВТОРСЬКА СВІДОМІСТЬ І ПОЕТИКА

Кодак М.П., д. філол. н., провідний науковий співробітник

Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України

Ефективною темою про “смерть автора” (Р.Барт) була спровокована хвиля інтересу до проблеми автора, на гребені якої значимо заяскравіла фундаментальна ідея природності для людини самопроявлятися у відношенні до дійсності “двома принциповими шляхами і третього шляху немає” [1,153]. Геніальний здогад про бінарність способів мисленного моделювання цілого – за принципом “золота” або “обличчя” – висловлений ще Сократом і переказаний Платоном у діалозі “Протагор”. Він здобув численні експлікації, зокрема найпізнішу в працях Л.І.Тимофеєва про романтичний і реалістичний (“перетворювальний” і “відтворювальний”) типи творчості. Крім “виключення третього” (атрибутивного принципу бінарної логіки), істотно, що два чинні шляхи співвідносяться за принципом дихотомії, операціональна формула якої – взаємовиключення: “або/або”. Це означає, що авторська свідомість у цілісному творчому акті проявляється тільки одним із двох способів і в жодному разі не обома водночас: сліди іншого способу в творчому результаті свідчать або про незавершену системогенезу авторської свідомості, або про зумисний експеримент міксерного типу; результат останнього може бути цікавим, але не може бути системно виразним, цілісним, як “золото” або “обличчя”, утвір гомогенний (однорідний) або гетерогенний (різнорідний).

Творення однорідності, або гомогенізація, і творення різнорідності, або гетерогенізація, - це родові (корінь “ген”) інваріанти типів словесно-образного мислення. Їх історичні варіанти утворюють спільні типологічні ряди, відповідно: романтизм – неоромантизм – експресіонізм і реалізм – неореалізм – імпресіонізм…

Таким чином, літературно-історичний процес може бути потрактований на всю його транспективу як процес актуалізації цих двох парадигм образності, одна з яких переслідує ефект гомогенний (однорідність, “золото”, моноліт), інша – ефект гетерогенний (різнорідність, “обличчя”, мозаїка).

Співвіднесеність авторської свідомості й поетики як джерела і результату творчості дозволяє встановити між ними відношення позитивної кореляції: який тип авторської свідомості (джерела), такий і тип поетики художнього твору (результату). Оскільки про авторську свідомість, як об’єкт психологічний, створити безпосереднього уявлення неможливо, ми формуємо його за результатом; тому дослідження поетики твору в розрізі людинознавчих зацікавлень науки правомірно мислити як вікно в суб’єктивність автора, в творчо-психологічну природу авторської свідомості. Тому філологічна інтерпретація поетики в загальнонауковому сенсі не є остаточним, доконечним знанням і передбачає інтерпретацію в термінах психології творчої діяльності, творчої поведінки автора зі словом. Тут традиційна поетика, наука філологоцентрична, герменевтична, органічно переходить в поетологію – комплексну науку про поета і поезію, інакше про авторську свідомість та її продуктивність, результативну творчість.

Автор у традиційній поетиці фактично перебуває в статусі маргінально-факультативного об’єкта, здобуваючи хіба референційне висвітлення у формі несистемних і несистематичних покликань на тип творчості. Його конституціалізація позбавляє проблему автора статусу маргінальності і веде за собою внутрішні зміни в літературознавстві, починаючи з конкретизації предметно-об’єктивної сфери в її трискладовості “автор-твір-процес”; із врахуванням логічно-комунікаційної пари “автор-реципієнт” та процесуальної специфіки проглядає диференціація предметності процесів креації, рецепції, літературної еволюції тощо. Досить симптоматичним в аспекті предметизації літературознавства є підручник В.Є.Халізєва “Теорія літератури”, в якому здобула помітне відображення проблематика автора і читача, означена через “присутність у творі” суб’єктивності того й того, їх діалог.

Легітимізація проблематики автора в предметно-об’єктній сфері літературознавства (а ширше – у теорії мистецтва загалом) актуалізує для науки про літературу проблему комплексності її методу, необхідності систематичного втягування в літературне знання, у самий його метод знань загальнонаукових, насамперед психологічних. Тут варто взяти до уваги факт об’єктивної співвіднесеності мистецтва (у т.ч. художньої літератури) і психології: мистецтво серед форм суспільної свідомості (науки, політики, філософії, релігії) посідає місце, аналогічне тому, яке серед наук (природничих, суспільних, точних, технічних) займає психологія, - серединне. Людинознавча предметність створює єдину платформу для психолога-вченого і психолога-художника; суб’єктивність останнього – найвдячніший об’єкт для

першого, оскільки художня практика, як жодна інша форма людського самовияву, продукує цілісні творчо-психологічні результати, що надаються раціональному осмисленню. Більше того, сама ця художня, словесно-образна практика здійснюється суто людськими ресурсами – шляхом експлуатації психосоціоментальних сил людської душі й авторської свідомості, серцевини людської психіки, її ментального ядра. Тим самим для науки, яка в пізнанні літературно-мистецьких реалій не бажає обмежитися суто філологічно-мистецькими ефектами і поривається дати глибше пояснення повторюваним поетикальним ефектам, скажімо, метафоризмові романтиків чи метонімічності реалістів, для такої науки означується шлях інтеграції з загальнонауковим знанням у системно-функціональному пізнанні творчо-психологічної реальності, якою є авторська свідомість.

Раціональне осягнення явища "авторська свідомість" немислиме в обхід продукту її діяльності – художнього твору з іманентною йому поетикою, цілісним, тобто системним, результатом цілісного творчого акту. У системно розвинутому вигляді авторська свідомість породжує явище одного з двох типів цілісності. Фігурально-образні номінативи для їх означення вже називалися: за Сократом, це – "золото" і "обличчя", за пізнішими спорадичними аналогіями це – "моноліт" і "мозаїка". У термінах загальнонаукового дискурсу це – об'єкти гомогенні (однорідні) і гетерогенні (різнорідні). Похідні психологічні поняття гомогенізації і гетерогенізації правомірно розглядати як творчо-психологічні установки словесно-образного мислення, тобто прояви природно-культурної готовності творчого суб'єкта діяти і поводитися (байдуже, усвідомлено чи "автоматично") у своїй діяльності певним, якісно визначеним чином – або гомогенізувати, виплавляти "золото" однорідної цілісності, або гетерогенізувати, складати різнорідні кубики смальти в "мозаїчну" цілісність. Отже, гомогенізація і гетерогенізація – це системоформуючі установки авторської свідомості, які суб'єкт пізнання (літературознавець) може ідентифікувати за поетикою твору, художнім результатом. Під їх дією складається поетична система цілого твору, яка, згідно з принципом дихотомії, є результативним втіленням системи одного з двох типів – або поетики тотальних опозицій, або поетики релятивних співвідношень. Це означає, що загальна (системоформуюча) установка авторської свідомості здобуває функціональну підтримку на всіх рівнях поетичної структури – у пафосі, жанрі, психологізмі, хронотопі, нараційному ладі твору. Таку узгоджену діяльність різних рівнів психофізіологічної системи організму, яка завжди переслідує лише один результат – життєзабезпечення, П.К.Анохін називав "взаємоспівдіянням" ("взаимосодействием"). У художній діяльності здійснюється ментальний результат – смислоутворення або гомогенних, або гетерогенних результатів словесно-образного мислення, дихотомією результатів дихотомізується, типодиференціюється і зміст "взаємоспівдіючих" загальної та підрядних установок того і того типу систем творчої діяльності.

Гомогенізуюча установка (романтика, неоромантика чи експресіоніста) творчо-психологічно підтримується моносуб'єктністю пафосу (як у "Каменярах" І.Франка, де "голос грізний нам згори, як грім, гримить"), публічною орієнтацією жанру (у "Гайдамаках" Шевченка – "жінки навіть з рогачами" творять жанровий узус), готовістю особистості (у Яреми "выросли крила" героя), експансивністю романтичних топосів (інтенція гайдамаків – "затоплює", "палить"; "несе Альта вісті"), провіденціальністю і циклічністю історичного часу ("Так було і в Трої… Так і буде!"), домінування сугестії в ладі вислову. Гетерогенізуюча установка (реалістів, неореалістів, імпресіоністів) здобуває підтримку в поліджерельності пафосу, приватності жанрового узусу, психологізмі розвитку, сурядності й причинно-наслідковій мінливості хронотопів, експлікативності повістування. Метод гомогенізації керується принципом ідеогенної консеквентності, послідовного проведення певної ідеї, метод гетерогенізації – принципом поліфакторної детермінації, мотивування будь-яких змін дією певної множини чинників.

Таким чином, поетика творів обох типів систем може бути описана в термінах творчо-психологічних установок авторської свідомості, які складають систему регулятивів словесно-образного мислення творчого суб'єкта в цілісному творчому акті. Такий опис має інваріантно-парадигматичний характер. З'ясування типологічно показової для поетичної системи твору інваріантної основи, базисної парадигми сповіщає дослідникові знання про міру й ступінь розвинутості системи авторської свідомості, а при зіставлення кількох різночасових творів – про її системогенезу, розвиток до типорепрезентативності.

Історія літератури засвідчує, що авторство гомогенного і гетерогенного складу проявляється в різні часи з різною продуктивністю: є цілі періоди романтизму з його публічно орієнтованими жанрами, є часи реалістичної прози, імпресіонізму і т.д. Між тим у соціумі існують завжди індивіди того й того типу поведінки: гомогени і гетерогени народжуються за природним законом середньостатистичного балансу (як хлопчики й дівчатка). Але природні передумови – лише потенціальна характеристика; актуалізація потенцій здійснюється за історичним законом – законом, історико-типологічної відповідності між пропозиціями й експектаціями, сподіваннями суспільства. З цього погляду фронтальний і навіть вибірковий аналіз масивів творів з різнотипними системами поетики історично пізнавальний і історично показовий.

Розробка поетологічного аналізу в розрізі процесології передбачає співвіднесення системи літератури з середовищем, системою систем, системою вищого порядку. Суспільне життя, взяте як процес, має своїми крайніми проявами стан екстремізму і стан норми. Нескладно зауважити, що в стані екстремуму або в його передчутті актуалізується авторство гомогенного складу і, відповідно, поетика тотальних опозицій. і це зрозуміло: екстремальні умови характеризуються дефіцитом часу на вироблення і прийняття відповідальних рішень, екстремум актуалізує експектації готової особистості, здатної миттєво мобілізуватися і відгукнутися на сугестивний заклик. Такі умови – час романтиків, неоромантиків, експресіоністів. Натомість час гетерогенів (реалістів, неореалістів, натуралістів, імпресіоністів) надходить з відносною стабілізацією національного життя, з тенденцією до утвердження норми, якою відкривається перспективи природного самоздійснення людини з усіма її сутнісними призначеннями.

Поетологічний аналіз творів художньої літератури, тобто розгляд поетики в єдності з авторською свідомістю, доведення (Я.Мукаржовський вживає слово “додумування”) дослідницьких студій до людинознавчого – щодо автора – ефекту евристичний і в тому плані, що сприяє реалізації сковородинівських постулатів про “сродну працю” та самопізнання (“пізнай себе”). Можна зі значною мірою впевненості твердити, скажімо, про невипадковість демаршу цілої групи українських письменників із покоління “шістдесятників”, їх переходу в політику. Прикметно, що це в більшості своїй особи гомогенізуючого складу і відповідної поетики – мислення в режимі “тотальних опозицій”, романтично-експресивної імперативності. У цьому, якщо хочете, проявилася іманентна їхньому творчому світовідношенню ідеогенна консеквентність, морально-особиста послідовність у час, який, кажучи словами Лесиного Ангела помсти, вимагав “вчинків, а не слів”. Аналітики-поетологи могли такого роду вчинки митців-гомогенів, неоромантиків-експресіоністів формації 60-х років спрогнозувати. І це – зайвий доказ того, що теза про “смерть автора” є провокацією з несподіваним, але продуктивним наслідком: проблема автора, конституюючись у предметно-об’єктній сфері літературознавства, значимо підносить евристичні спромоги науки про літературу, зокрема – поетологічні студії, до висновків, наявних і очікуваних, із загальнонауковим людинознавчим ефектом. Автор вмер, хай живе Автор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мукаржовський Я. Исследования по эстетике и теории искусства. – М.:Искусство, 1994. –606с.